

A téves szótalálások kiváltó okai

Bevezetés. A megakadásjelenségek

Dolgozatom tárgya a magyar spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek egy csoportjának, a téves szótalálásoknak, illetve a mögöttük meghúzódó lehetséges okoknak a vizsgálata. A megakadásjelenségek gyűjtésekor, illetve a későbbi munkálatok során fölmerülő problémák egyike az elkülönítés kérdése, az egyes kategóriákba való besorolhatóság egyértelműsége, pontossága. Ez az osztályozás elsősorban azokra a felszínen megjelenő jelenségekre vonatkozik, amelyek segítségünkre lehetnek az egyes megakadások mechanizmusának vizsgálatában. Céloom, hogy az egyik megakadásjelenség-csoport, a téves szótalálások lehetséges típusainak tanulmányozásával megpróbáljam meghatározni a szótévesztések mögött meghúzódó valószínű okokat, illetve az őket a többi megakadás csoporttal összekötő kapcsolatrendszerét. Ezeket a lehetséges kapcsolatokat ép fejlődésű személyek spontán beszédében eddig még nem vizsgálták.

Megakadásjelenség alatt a következőt értem: a spontán beszéd artikulációs, illetve perцепciós folyamatosságát megakasztó, különféle jelenségek összessége (Gósy 2004a: 7); vagyis olyan nyelvi jelenség, amelyet a beszélő spontán – előre nem vagy csak kismértékben megtervezett, nem felolvasott, nem megtanult – beszéd közben produkál, és amely a közléshez tartalmilag nem ad hozzá. A megakadásjelenségek létrejöttét a tervezés és a kivitelezés paradoxonával magyarázhatjuk: mivel a spontán beszédben a szöveg megtervezése és kivitelezése egy időben zajlik, a folyamatba óhatatlanul hibák csúsznak, amelyeket a felszínen mint megakadásjelenségeket érzékelünk.

Ezek a jelenségek két alapkategóriába sorolhatóak: elkülöníthetjük a bizonytalanság, illetőleg a hiba típusú megakadásokat. E két csoport közt a fő különbségek a következők: produkciós működés, felszíni megjelenés, illetve a beszéd megértésében játszott szerep. A bizonytalanság csoportjába tartozó jelenségek – nyújtás, hezitálás, szünet stb. –, feltéve, hogy nem túl gyakoriak, utal-

hatnak egyrészt a beszéd átmeneti megtervezetlenségére (produkció), valamint segíthetik a beszélőt a beszéd megtervezésében és megszerkesztésében, a befogadót pedig az elhangzottak értelmezésében. A hibatípusú jelenségek rendszerint nem rendelkeznek hasonló funkcióval, ellenkezőleg, többnyire hátráltatják a kommunikációt; emellett fő jellegzetességük, hogy kijavíthatók (felszíni megjelenés) – bizonyos esetekben éppen maga a javítás jelzi a hibát. A korrekciót tudatosan vagy tudattalanul mind a beszélő, mind a hallgató elvégezheti (vö. Gósy 2004a: 16). A javítás azért lényeges, mert többek közt a téves szótalálások esetében is fontos ismernünk a szándékolt közlést, akár elhangzott az, akár nem, egyrészt hogy megállapíthassuk a hiba tényét, másrészt hogy a hibás és a helyes alak közötti összefüggéseket vizsgálni tudjuk. – Az általam feldolgozott korpuszban kizárólag olyan példák szerepelnek, amelyek esetében biztosan tudni lehet, mit akart a beszélő ejteni, vagy mert a kontextusból egyértelműen kikövetkeztethető, vagy a beszélő saját nyilatkozata alapján (amennyiben saját maga vette észre a hibát, és nem a társalgópartner hívta föl rá a figyelmét).

A megakadások egyik ma is használatban lévő tipológiája a Levelt-féle beszédprodukciónak a modell alapján (Gósy 2002: 195), s a megakadásokat nyolc csoportba osztja, a makro- és mikrotervezés szintjei szerint szétválasztva:

1. fogalmi szint (freudi elszólás, malapropizmus);
2. nyelvi tervezés szintje (grammatikai összehangolatlanosság, kontamináció);
3. lexikális hozzáférés (TOT-jelenség, változtatás és téves szótalálás);
4. fonológiai tervezés (fonológiai nyelvbtlás);
5. lexikális tervezés és artikulációs tervezés összehangolatlanága (újraindítás, nyújtás, szó belseji szünettartás);
6. artikulációs tervezés (anticipáció, perszeveráció, metatézis);
7. artikulációs tervezés és kivitelezés összehangolatlanága (egyszerű nyelvbtlás);
8. több tervezési szintre visszavezethető megakadások.

A téves szótalálások eszerint a lexikális hozzáférés zavarát jelzik. Ebben az esetben a beszélő mentális lexikonhoz való hozzáférése valamilyen okból gátolva van, emiatt nem a megfelelő szót vagy kifejezést sikerül aktiválnia. A lemmaszintről a lexémaszintre való átmenet során zavar lép föl, s ennek következményeképpen a lexémaszinten valamilyen nem odaillő szót aktiválunk.

Az így előhívott téves, illetve a szándékolt közlés közötti eltérés mértéke és minősége árulkodó lehet az akadály típusára, illetve az – esetünkben tévesen – alkalmazott előhívási stratégiára nézve. Gósynak a szókeresésre vonatkozó kísérletében (2001) a megadott szavakat a mentális lexikonban kereső alanyok döntően két módszerhez folyamodtak: több mint 70%-ban hasonló hangzású szavakat aktiváltak, mintegy 5%-ban szemantikai összefüggés állt fent a keresett és az előhívott szavak között; közel 20%-ban pedig kevert típusú előhívás történt, vagyis a célszóhoz részben hangzásbeli, részben jelentésbeli hasonlóság alapján értek el.

A főnti kísérlet az úgynevezett TOT-jelenségekkel foglalkozott, s eredményei is elsősorban erre vonatkoznak. A *TOT* rövidítés az angol *tip of the tongue* 'nyelvem hegyén van' kifejezésből származik. Azokat a megakadásokat foglalja magában, amelyek esetében a beszélő – saját maga számára is – észrevehetően sokáig keres egy meghatározott közlésegséget, s a lexikai keresés idejét különböző elemekkel: hezitálással, töltelékszavakkal, tévesen aktivált szavakkal stb. tölti ki. A téves szótalálástól tehát elsősorban a beszélő tudatossága különbözteti meg, valamint az, hogy a szókeresés rendszerint sikerrel jár (tehát a beszélő vagy saját maga találja meg az adott kifejezést, vagy a partner segíti ki). A TOT-jelenség különösen alkalmas a lexikai előhívás metódusainak vizsgálatára; tehát hogy a keresett szót milyen módszerek – fonetikai, szemantikai stb. – alapján próbáljuk előhívni.

Ha a lexikális keresés zavarai, illetőleg sikeressége szempontjából vizsgáljuk meg a téves szótalálásokat és a TOT-jelenségeket, kiderül, hogy a két megakadás közötti különbség javarészt

felszíni: míg az egyiknél a hibás lexéma akadály nélkül aktiválódik, illetve a javítás csak később vagy egyáltalán nem történik meg, addig a másiknál a keresési folyamat is megjelenik a beszédben, gyakran több téves lexemával kísérve, a beszélő számára is észrevehetően. Gósy a felszíni jelenségek különbsége alapján nevezte az egyik csoportot **szónyomozásnak**, a másikat **szómelléfo-gásnak** – az előbbi a TOT-jelenségekre, az utóbbi a téves szótalálásokra alkalmazható terminus (Gósy 2001: 131). Megállapítja azonban azt is, hogy mindkét megakadástípus mögött ugyanazok az okok húzódnak meg: a lexikális keresés és az előhívás problémái (Gósy 2001: 126).

A szónyomozás és szómelléfogás tehát hasonló mechanizmusok alapján működnek; mindkét esetben háromféle típusú zavarról lehet szó: a lemmaszint, a lexémaszint, illetve a két szint közötti kapcsolat zavaráról.

Meringer megfigyelése szerint minden szó tartalmaz egy legnagyobb erősségű hangot, amely az adott szónak mintegy vezérhangja: lexikális keresés esetén többnyire ez jön elő (Meringer 1908; idézi Gósy 2004b: 54). Példaként hozza azt az esetet, amikor a beszélő a *Botticelli* helyett a *Signorelli* lexémát aktiválta: itt az *elli* hangcsoport lehetett a legnagyobb erősségű – ezzel ki is egészítve Meringer megállapítását: úgy tűnik, nem csupán domináns hangok, de domináns hangcsoportok is léteznek.¹² Freud egy saját szónyomozási példát idéz, amelynek során a *Monaco* lexémát kereste, s a következő szóaktiválások segítségével sikerült végül előhívnia: *Montenegro, Colico, Montevideo, Piedmont*. (1973: 46–82; idézi Gósy 2001: 128) Noha az előhívott lexémákban nem ugyanazon hangok, illetve hangcsoportok szerepelnek, megfigyelhetjük, hogy mindegyiknek van a *Monaco* lexemával egyező részlete: *mon*, illetve *co* [ko]. Nem véletlen, hogy ezek a keresett lexéma elejéről, illetve végéről származó szegmensek: Aitchinson megfigyelése szerint rendszerint a szavak elejére, illetve végére emlékszünk, s ezeket is aktiváljuk a legkönnyebben; ezt a jelenséget nevezte el „fürdőkádfeffektusnak” (a fürdőkádból kilógó fej, illetve láb képzelet alapján). Hasonló észrevételt tesz Gósy, amikor megállapítja, hogy a mentális lexikonban „létezik egy fonetikai hasonlóságon alapuló elrendezés, s adott esetben ez könnyebben hozzáférhető, mint a szemantikai alapú” (2002: 197).

Valószínűsíthető tehát, hogy úgy a téves szótalálások, mint a TOT-jelenségek esetében az előhívási kísérletek során nagy szerep jut ezeknek az uralkodó hangcsoportoknak, amelyek a beszélő számára a szó vázát, kiindulási bázisát alkotják. Kérdés, hogy ezen, illetve a szemantikai asszociációkon kívül léteznek-e egyéb okok, amelyek a téves szótalálások létrejöttében szerepet játszhatnak.

Anyag és módszer

Az általam vizsgált korpuszt – legnagyobbrészt a Beszédkutatás című fonetikai és pszicholingvisztikai tárgyú folyóirat 2004–2007. számában megjelent „Nyelvbtlás”-korpuszt, illetve az ehhez később hozzáadandó, jórészt még nem publikált, az ELTE hallgatóinak szívességéből rendelkezésemre bocsátott anyagot – kisebb megszorításokkal (egy bizonytalanságtípusú jelenségek kihagyása) szintén a fenti két meghatározás alapján gyűjtötték. A korpusz legnagyobb része, 1222 példa – 953 téves szótalálás és 269 téves szókezdés – a Beszédkutatás-számokból származik; 213 példa pedig a hallgatók gyűjtése.

A lejegyzések tartalmazzák egyrészt a megakadásjelenséget, legalább három szóból álló szövegkörnyezettel együtt, valamint – ha maga a beszélő nem javított – a szándékolt közlést. Mivel a lejegyzések nem kísérleti szituációban, írásos eszközökkel történtek, a teljes kontextus rögzítése nem volt lehetséges; ha azonban a lejegyzőnek birtokában volt valamely, a hibára vonatkozó plusz

¹² Kérdéses, hogy a fenti példa helytálló-e, mivel a *Signorelli* létrejöhetett metatézis, azaz vegyülés útján is (*signor* × *Botticelli*). Ebben az esetben azonban szintén megfigyelhetjük a markáns végződés (*elli*) hatását, amely a keveredés eredményeképpen létrejött lexémában is megmaradt. Az általam idézett műben nem található utalás a szótévesztés valószínű okaira.

információ (szövegekörnyezeten kívül a beszédhelyzet, saját közlés esetén a hiba magyarázata stb.), a lejegyzett anyaghoz mellékelte.¹³

A dolgozatban idézett példák leírási módszere a következő. A feljegyzett közlés után szögletes zárójelben olvasható a) javítatlan téves szótalálás esetén a szándékolt, de el nem hangzott közlés; b) téves szókezdés esetén – amikor a beszélő értelemszerűen kiejti a helyes szót – a teljesen el nem hangzott **hibás** szó; c) malapropizmusról a helyes, de el nem hangzott kifejezés.¹⁴ A feljegyzés utáni zárójeles évszám a Beszédkutatás megjelenési évét jelöli; az évszám nélküli, HGy-vel jelölt adatok a 2007–2008-as hallgatói gyűjtésből származnak. A legutóbbi, 2007-es Beszédkutatás, illetve a hallgatói gyűjtés között már előfordulnak bizonyos átfedések; ezeket egyrészt természetesen nem vettem figyelembe, másrészt azonban nem is relevánsak, hiszen a Beszédkutatás anyaga már eleve nem vagy csupán kismértékben alkalmas statisztikai vizsgálatokra (vö. Gósy 2004a: 8). A különféle megakadáscsoportok megnevezésénél a Beszédkutatás „Nyelvbtlás”-korpuszának névanyagát, illetve osztályozási rendszerét követem.

A téves szótalálások csoportjai

A téves szótalálás, mint neve is mutatja, a hiba típusú jelenségek közé tartozik. Meghatározása a következő: „Hibás aktiválás a mentális lexikonból; minden esetben egy teljesen kiejtett lexémáról van szó” (Gósy 2004a: 7). A téves szótalálások igen sokfélék lehetnek – bizonyára magunk is föl tudnánk hozni számos olyan esetet, amikor szándékunk ellenére nem odaillő szót vagy kifejezést ejtettünk –, s több olyan kategória is létezik, amely rokonságban áll vele.

Alcsoportjaként tárgyalják a téves szókezdést, amely esetben a beszélő nem ejti ki teljesen a hibásan aktivált szót, hanem csupán egy részét, és ezek után a szándékolt alakkal javítja, például *Akkor megesz □ belevágjuk a héját is* [megesszük] (2004). Ez a csoport szintén vizsgálatom tárgyát képezi, legalábbis az osztályozás szintjén, egyrészt mivel az őket létrehozó okok kategorizációja is ugyanúgy kiterjeszhető rájuk, mint a teljesen kiejtett téves szavakra, másrészt mivel vizsgálatuk támpontot nyújthat annak megállapításában, hogy milyen típusú szótévesztéseket veszünk észre, illetve javítunk ki könnyebben. Feltételezésem szerint a téves szókezdések létrejöttében ugyanazok az okok játszanak közre, mint a téves szótalálásokéban, s a fő különbség a belső monitorozás hatékonyságában rejlik (tehát hogy javítja-e a beszélő a hibát, s ha igen, milyen gyorsan: még szó közben vagy már utána).

A téves szókezdéseket hasonlóan kezelem a dolgozatban, mint a téves szótalálásokat, a csoportosítás során nem különítem el őket. Kihagytam viszont a vizsgálatból azokat az eseteket, amelyeknél nem volt számomra világos, hogy a beszélő milyen (ha egyáltalán jelentéssel bír) hangsort akar kiejteni; csak azokkal foglalkozom, amelyek csupán annyiban különböznek a téves szótalálásoktól, hogy a hibás lexémát az adatközlő nem ejti ki végig, a lejegyzett szórészletből azonban egyértelműen ki lehet következtetni a teljes alakot.

A téves szótalálások és a téves szókezdések között fölállíthatunk egy esetleges átmeneti csoportot is: azokról a morfémátévesztésekről van szó, amelyeknél a beszélő a szónak csak egy elemét közli hibásan, rendszerint az igekötőt vagy egy más típusú szóösszetétel egyik tagját, például: *Nevezd már be, hogy ki volt az!* [nevezd már meg] (2006); *Várni kell a tüdőszűrőssel, mert elromlott a röntgengép* [röntgengép] (2006). Itt egy másik fontos kérdés merül föl, tudniillik hogy az összetett szó-tévesztések, amelyek az összegyűjtött megakadások jelentős hányadát adják, mennyiben számítanak grammatikai hibának és mennyiben szótévesztésnek; vagyis a szintaktikai jellemzőkön kívül – egy ige például számos igekötővel összekapcsolódhat – milyen szemantikai, hanga-

¹³ A „Nyelvbtlás”-korpuszról bővebben l. Gósy 2004a.

¹⁴ A téves szókezdésről és a malapropizmusról l. később.

laki stb. okok befolyásolhatják a tévesztés jellegét. (Erre a kérdésre az okok kategorizációja során még visszatérek.) Láthatjuk tehát, hogy a „téves szótalálás” kifejezés nem csupán a szó szerinti értelemben vett lexémákat, hanem a (nem vagy nem egyértelműen szintaktikai jellegű) morfématévesztéseket is magában foglalja.¹⁵

A téves szótalálások alcsoportjaként tárgyalják az úgynevezett malapropizmust is, amikor a beszélő hiányos tudásából fakadóan egy szónak más értelmet tulajdonít, és következetesen tévesen használja, például *Nagyon ökonomikus eljárás* [ökonómikus] (2004). Ez utóbbi csoportot kihagytam a vizsgálatból, mivel véleményem szerint alapvetően másféle problémakörbe tartozik: elsősorban a világról való nem megfelelő tudást tükrözi, nem pedig a spontán beszéd közbeni elmeműködések pillanatnyi zavarát, ez utóbbinak a téves szótalálás a jelzője lehet. Malapropizmus esetén a beszélő két, kisebb-nagyobb mértékben egyező, de különböző jelentéssel bíró hangsort kever össze oly módon, hogy az egyik hangsorhoz a másik hangsor jelentését rendeli hozzá, s a kettő együttesen rögzül a memóriájában. A malapropizmus így tekinthető akár a téves szótalálás állandósult formájának is. Véleményem szerint azonban nem annyira a beszédprodukciónak, mint inkább az új szavak elsajátításának folyamatára és hibás működéseire világíthat rá.¹⁶

Hogy a malapropizmust mégis megemlítem, az az oka, hogy – noha fogalmi és nem lemmalexéma szintű tévesztésről van szó – a hiba okai részben azonosak; ez a megakadáscsoport tehát nem csupán a felszíni jelenség tekintetében, de a háttérműködések szintjén is összefügghet a téves szótalálásokkal; emellett hasonló problémákat vet föl, mint a szótévesztések bizonyos csoportjai. A malapropizmusok rendszerint ugyanazon okra, a hasonló hangzásra vezethetők vissza (pl. *A fagottok nagytestű hajók voltak* [fregattok], 2004), ám a hasonló hangzás társulhat egyrészt morfémaszintű egyezésekkel, például *Most nem tudom restaurálni a párbeszédet* [rekonstruálni] (2004), amelyben a *re-* előtag mindkét szó esetében ugyanazt jelenti (‘újra’); másrészt szemantikai kapcsolat is okozhatja a hibát: *Hihetetlen, milyen gyönyörű faunája van annak az országnak, gyönyörű virágok vannak ott* [flórája] (2006). A malapropizmusoknál tehát nem csupán a hangalaki egyezés az egyetlen ok: ez mintegy kiegészítő hatásként társulhat a helytelenül használt szavak, kifejezések szemantikai-szintaktikai egyezéséhez. Ez a fajta összetettség nem a malapropizmusok sajátja: hasonló problémával fogunk találkozni a téves szótalálások, illetve szókezdések esetében is.

A malapropizmusok már azért is problematikusak, mert bizonyos szempontból közelebbi rokonságban állnak a freudi elszólásokkal: mindkettő a beszédprodukciónak fogalmi szintjén föllépő zavarra utal,¹⁷ míg azonban a malapropizmus állandósult, a freudi elszólás aktuális működési hibát jelez. A sokatmondó terminus tulajdonképpen gyűjtőfogalom: magában foglalja mindazon tévesztéseket, hibákat, amelyek mögött egyértelműen fogalmi-gondolati szintű okok keresendők. A felszínen ez a fajta produkció zavar a beszédhelyzetbe nem illő, gyakran kínos helyzetet teremtő elszólásként nyilvánul meg, például *Az igazi szerelem csak egy neműek között lehetséges* [egy fajhoz tartozók között] (2005). Mivel ezek az okok többnyire nehezen felderíthetőek, tehát nehezen bizonyítható, hogy valóban freudi elszólás-e egy adott megakadás, nem csoda, ha a csoportba tartozó esetek száma elenyésző. A freudi elszólások között ráadásul téves szó-, illetve „mondatrész”-találások is akadnak, kétséges tehát, hogy ugyanarról a beszédprodukciónak szintről van-e szó, mint a téves szótalálásoknál.

¹⁵ Nem foglalkozom viszont a toldaléktévesztésekkel; egyrészt a *Beszédkutató* besorolása szerint ezek a grammatikai típusú hibákhoz tartoznak, másrészt e téma túlságosan kitérít a vizsgálat kereteit.

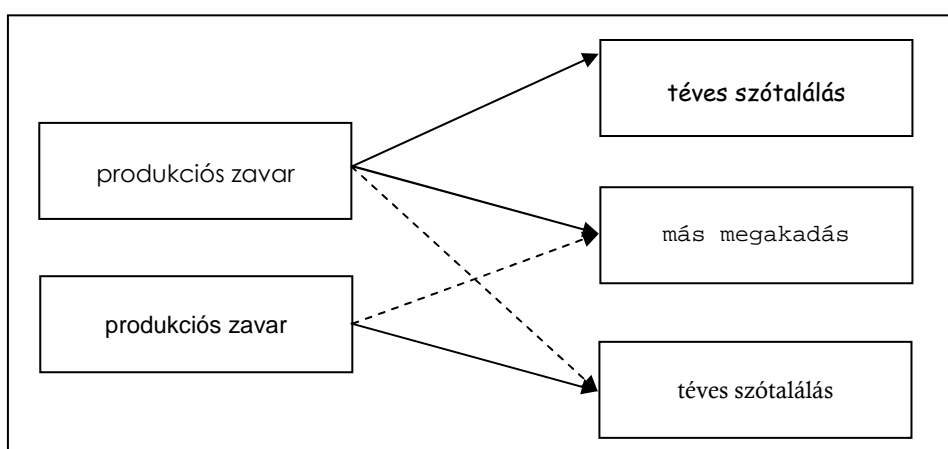
¹⁶ Vö. Szalai 1996. Ebben a kísérletben 5–10 éves gyerekek szóaktivizálási képességeit vizsgálták, s gyakran fordult elő, hogy bizonyos, a felnőttshoz képest meglehetősen fejlett, de a gyermekeknek még rendszerint ismeretlen szavakat hasonló hangzással, de egy – talán már ismert szó hangzásának hatására – hibásan aktiváltak, például „mangola” – ez utalhat arra, hogy Angola neve a *mandula* szó hatására hibásan rögzült, legalábbis amíg a gyermek egy újabb tanulási folyamat során a megfelelő szót a megfelelő hangszóval nem társítja.

¹⁷ Vö. Gósy 2002., 195–6, valamint a táblázatot.

Ez a csoport azonban szintén rokonítható a téves szótalálásokkal: egyrészt a felszíni jelenség tekintetében (a freudi elszólás tehát ugyanúgy megnyilvánulhat szótévesztésben, mint bármilyen más szintű zavar), másrészt mivel a beszélő pillanatnyi érzelmi-gondolati állapotát tükrözi, ez azonban a beszédhelyzet részét képezi. Mint látni fogjuk, a beszédhelyzet – köztük a beszélő szerep-állapota, illetve az őt érő környezeti hatások – jelentős szerepet játszik a nem freudi típusú téves szótalálások kialakulásában is.

Tipológia

A megakadásjelenségek kategorizálásának tanulmányozása több irányba vezethet el bennünket: egyfelől megállapíthatjuk, hogy az egyes beszéd szinteken föllépő hasonló jellegű zavar a felszínen különféleképpen nyilvánulhat meg; másfelől az egyazon felszíni kategóriába tartozó jelenségek mögött számos különböző ok keresendő (1. ábra). Egyes csoportok csak ritkán különülnek el élesen; többnyire egy vagy akár több tőle eltérő csoporttal is rokoníthatóak, gyakran megnehezítve az elválasztást.¹⁸ A fő kérdés tehát az, hogy lehetséges lenne-e egy olyasfajta vizsgálat, amely elsősorban a szótévesztések eredetére, s ezen keresztül a többi megakadással való kapcsolatára fókuszál, így jutva közelebb a megakadásjelenségek eredetének és jellemzőinek feltáráshoz.

1. ábra. A téves szótalálások és a mögöttük álló működési zavarok viszonyrendszere

A megakadások gyűjtése azon az alapvető feltételezésen nyugszik, amely szerint a felszínen tapasztalható jelenségek a rejtett beszédtervezési és -kivitelezési folyamatok működéséről nyújtanak képet (Fromkin 1973, 1980; id. Gósy 2004a: 6). Gyakran azonban meglehetősen nehéz felmérni, hogy a felszínen tapasztalható hiba milyen mentális háttérműködések eredménye, különösen, ha maga a beszélő nem tud információt adni arról, mi is okozhatta a téves működést. Vegyünk egy példát: *Alkuin a minuszkulát fejezi □ fedezi föl* (2007). Ebben az esetben a tévesen kiejtett szó csupán egyetlen hang tekintetében tér el a szándékolttól, de mivel az így létrejött szó értelmes, besorolhatjuk a téves szótalálásokhoz. Ugyanakkor nincs bizonyítékunk arra, hogy nem csupán egyszerű nyelvbotlásról – az artikulációs szervek hibázásáról – van-e szó.

A Beszédkutatás-sorozatban közölt osztályozási rendszer természetesen tartalmaz egy különleges csoportot „Többféleképpen osztályozható jelenségek” címen. Ez azokra az esetekre vonatkozik,

¹⁸ A többi megakadástól l. később, a téves szótalálások osztályozásánál.

amikor a megakadás felszíni jelensége – tehát az, amit hallunk – többféle kategóriába is besorolható egyidejűleg; azaz nem lehet eldönteni, hogy pontosan mi játszott közre a megakadás létrejöttében. Problémás esetek azonban ezen a kategórián kívül is találhatóak, olyanok is, amelyek – legalábbis látszólag – szerkezetileg azonosak valamely, a bizonytalan kategóriájába sorolttal, mégis egy másik osztályba kerültek (l. a fenti példát, amely a téves szótalálásokhoz sorolódott). Ebből is látható, hogy a kategóriák elkülönítése korántsem egyértelmű.

Elsősorban mégsem erről a fajta besorolási bizonytalanságról van szó. Egy megakadást gyakran többféle osztályba is be tudunk helyezni, miközben maga az osztályozási rendszer érintetlen marad – mi van azonban akkor, ha maga a csoport elhatárolhatósága kérdőjeleződik meg? A téves szótalálás, hasonlóan a megakadásjelenségek legtöbbjéhez, korántsem egységes kategória: a benne foglalt, illetve ide besorolható jelenségek kisebb-nagyobb különbségeket mutatnak egymáshoz képest. Egyes példák közelebbi, mások távolabbi kapcsolatban állnak egymással; ugyanakkor felfedezhetjük, hogy ezzel együtt a többi megakadaskategóriával is összefüggéseket mutatnak. Feltételezésem az, hogy a téves szótalálásokon belüli kisebb csoportok megkülönböztetése révén egyben azt is feltérképezhetjük, hogy mely egyéb kategóriákkal mutatnak összefüggéseket ezek a jelenségek. A csoportok itt természetesen nem azt jelentik, hogy az eddigi kategóriát további, világosan elkülöníthető, kisebb fiókokra szeretném osztani; ellenkezőleg, a téves szótalálásokat olyan halmazként kezelem, amely metszeteket képez a többi, szintén halmaznak tekintett megakadással. Ha úgy tetszik, a téves szótalálásokon belüli különbségek olyan kisebb részhalmazok, amelyek a nagyobb halmaz egy-egy, különböző halmazokkal érintkező oldalán helyezkednek el; s a halmazok határai egybemosódnak. Ez a fajta csoportosítás a kognitív szemantikában használt családhasonlóság-elméletre próbál építeni, amelynek az a lényege, hogy az emberi gondolkodás fogalmai – itt tehát a különböző megakadások – olyan nyalábokba rendeződnek, amelyen belül érvényes, hogy a csoport tagjai közül mindegyik megegyezik legalább egy másikkal, legalább egy tulajdonságát tekintve; nincs azonban olyan közös tulajdonság, amely mindegyik esetben megegyezne. (Innen a név is: a vizsgált esetek úgy hasonlítanak egymáshoz, ahogy egyik családtag a másikhoz – Kiefer 2000: 95.) Így csoportok helyett egymással érintkező tulajdonságnyalábokat kapunk, amelyek mentén a vizsgált fogalmakat sorba rendezhetjük, anélkül, hogy bárhol is meghúznánk egy-egy kategória határát. Ezek a tulajdonságnyalábok (pl. két lexéma közötti nagyfokú hangalaki egyezés) olyan felszíni jelenségek, amelyek mögött egy-egy meghatározott háttérműködési zavar áll – ez utóbbiakat kezelem a továbbiakban kiváltó okokként. Feltételezésem szerint a szótévesztések létrejöttében igen gyakran több ok is szerepet játszhat, s ezek között éppúgy találhatóak a makro-, mint a mikroszinten fellépő tervezési hibák, gatlások, sőt a különböző érzékelési területek pillanatnyi működési zavarából is fakadhatnak.

Talán még egy indokot föl lehet hozni az ellen, hogy a megakadások kiváltó okait egymást kizáró tényezőkként kezeljük: történetesen, hogy az adatközlő gondolatait – hacsak nem mi magunk vagyunk azok, de még akkor sem mindig – csupán a felszínen produkált jelenség alapján vagyunk képesek elképzelni; a beszélő saját személyén alapuló asszociációk minden valószínűség szerint nagymértékben befolyásolhatják a szótévesztés irányát.

A másik probléma, amely az okok keresése és csoportosítása során fölmerült, a kontextus kérdése. Egy hasonló jellegű korpusznál nyilván lehetetlen egyrészt az elhangzott szöveg egészét (tehát a szövegkörnyezetet, a partner válaszait stb.), másrészt a beszédhelyzetet pontosan lejegyezni. A korpusz mindemellett számos példát tartalmaz, amelyek nélkülözik a kellő információt – vagyis a szótévesztés oka megállapíthatatlan, mivel az eltévesztett lexémák között semmilyen minőségű kapcsolat nem állapítható meg. Ezeket a példákat kihagytam a vizsgálatból; léteznek azonban okok, amelyek, legalábbis a valószínűség szintjén, közrejátszhattak ezek keletkezésében; éppen ezért a bizonytalan eseteket (pl. a beszélő asszociációs sajátságait) törekedtem külön jelezni.

Az okok egy lehetséges csoportosítása tehát a következő:

1. fonetikai és fonológiai okok (hangalaki hasonlóság),

2. grammatikai okok (igekötők, vonzatkeret, összetételi lehetőségek),
3. szemantikai okok (kategorizáció, antonímia, tudáskeret és forгатókönyv, fogalmi séma),
4. jelentéssűrítés,
5. idiómák keveredése,
6. beszédhelyzet, külső körülmények hatása.

Az egyes csoportok elnevezései az elhangzott és a szándékolt közlés közötti feltételezhető kapcsolatot definiálják, vagyis azt, hogy a beszélő a mentális lexikonban való keresés folyamán milyen vakvágányra tévedt. Ezen okok fellépte nem zárja ki egymást, sőt, az esetek többségében több ok együttes, egymást erősítő hatásával számolhatunk egy-egy téves szótalálás keletkezésénél. A szemléletesség kedvéért igyekeztem mindegyik csoporthoz jellegzetes, viszonylag egyértelmű példákat hozzárendelni, hogy ezáltal kiemelhessem az adott jelenség lényegét; ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott szótévesztésnek kizárólag a szóban forgó működési zavar áll a háttérben. Lássuk tehát, mi is jellemzi ezeket a háttér folyamatokat.

1. Fonetikai és fonológiai okok. Az egyik leggyakoribb és legjellegzetesebb eset különböző természetű okok együttes föllépésére, amikor hangalaki és grammatikai, illetve hangalaki és szemantikai szinten is hasonlóság áll fenn a téves és a szándékolt közlés között. Vizsgáljuk meg először a problémát a fonetika és fonológia oldaláról.

Ezekben az esetekben az elhangzott és a szándékolt közlés között nagyfokú hangalaki hasonlóság áll fenn, s – többek között – ez okozza a téves aktiválást. Az eltérés gyakran csak egy hang, ez azonban már egy másik értelmes szót eredményez, például *A gida az a kislecske* [kiskecske] (2004).

A kettős meghatározás (fonetikai és fonológiai okok) nem véletlen. A beszédtervezési folyamat rejtett volta miatt ugyanis a legtöbb esetben igen nehéz eldönteni, hogy egy adott megakadás-jelenség melyik – fonológiai vagy artikulációs – tervezési szintre vezethető vissza. Gyakran okoznak fejtörést azok az esetek, amelyeknél a szándékolt és a megvalósult közlés csupán egyetlen fonéma-eltérést tartalmaznak (l. a fenti *kislecske* ~ *kiskecske* példát). A Beszédkutatás gyűjteményében ezért a bizonytalan példákat külön csoportba sorolják, s megjelölik, milyen egyéb kategóriába tartozhat az adott jelenség, egyetlen hang azonossága esetén lehet például egyszerű nyelvbtlás is. Mivel az általam vizsgált korpuszban kizárólag fonémaértékű eltérés található (hiszen ezért lesz az eredmény egy másik, értelmes szó), ezért a továbbiakban fonológiai befolyásoltságról fogok beszélni.

Meringernek a domináns hangokról való, főntebb idézett megfigyelését, illetve Gósy szó-asszociációs kísérleteinek a téves szótalálásokra is kiterjedő érvényességét – tehát a TOT-jelenségekkel való rokonságot – elsősorban az e típusú szótévesztések támasztják alá. Az egyértelműen hangalaki hasonlóság által (is) generált tévesztések túlnyomó többségében – közel 80%-ában! – legalább a kezdő hang egyezett. Az egyezés természetesen kiterjedhet a szó egyéb hangjaira is: *Vettem egy szakadó tojást* [szakajtó] (2004). A második leggyakoribb eset a szavak ritmusának egyezése, amelyhez részleges fonémamegfelelés társulhat, például *Kicsit túl barnák a fotók a naplón* □ *tablón* (2004); a legritkábbak pedig azok az esetek, amelyeknél a szó belseji vagy szó végi hangsor képviseli a vezérhangot: *Vettem a Gizikének egy vanliapulóvert* [zsenliapulóvert] (2004). Ezekben az esetekben a végződés dominanciája magyarázható például a magyar nyelvi rendszerbeli szokatlan hangzással, illetve egyfajta analógiás hatással: ezek a lexémák (*monília*, *vanília*, *zsenília* stb.) tehát nem vagy nem csupán kezdőhangjuk, hanem idegen eredetű szavakban gyakori, szintaktikai azonosító funkciót (jelen esetben: főnév) betöltő végződésük szerint tárolódnak a mentális lexikonban.

Ennek a kategóriának a vizsgálata érdekes kérdéseket vet föl. Ha megpróbáljuk kiválogatni azokat a megakadásokat, amelyek létrejöttében feltételezhetőleg hangalaki egyezés (is) közrejátszott, feltűnik, hogy viszonylag ritkán fordul elő olyan eset, amikor két, egymástól tökéletesen eltérő jelentésű, szófajú vagy nyelvtani funkciójú szó cserélődne föl. Rendszerint valamely a hangalakon kívüli

összetartó kapocs is felfedezhető közöttük, amely a tervezés valamely magasabb szintjén meglévő egyezésre utal, vagyis arra, hogy a beszélő bizonyos tekintetben jó helyen keres, csak a hangzás hasonlósága tévesztette meg. Ez az egyezés, a főnti kategóriáknak megfelelően, az adott kifejezés több rétegét érintheti, sőt egyes esetekben nem annyira a szándékolt közlés, mint inkább a szövegkörnyezet befolyásolására gyanakodhatunk. Rendszerint azonban felfedezhetünk vagy egy elsődleges (szemantikai, szövegbeli stb.) kiváltó okot, amelyhez a hangzás hasonlósága mintegy katalizáló erőként társul, vagy pedig olyan grammatikai egyezést, amely a fonológiai hasonlóságot mintegy irányítja; vagyis azáltal, hogy a hangalaki azonosság mellé funkcionális, szintaktikai stb. egyezést társít, megerősíti a téves szó helyességét, amely így sokkal valószínűbben fogja fölvaltani a szándékolt lexémát. Ez az utóbbi azonosság többnyire a szófajiságban nyilvánul meg: egy főnevet sokkal valószínűbben keverünk össze egy másik főnévvel, mint például egy határozószóval és megfordítva.

Természetesen előfordulnak olyan esetek is, amikor a fonológiai hasonlóságon kívül semmilyen más összefüggés nem fedezhető fel; ezeknek a száma azonban szinte elhanyagolható: az általam vizsgált anyagban mindössze néhány példát találtam rá. Lássuk tehát, hogy a hangalaki hasonlóság hogyan képes befolyásolni a téves szótalálást.

Ha a tévesztéseket a hangalaki egyezés mértéke szempontjából nézzük, érdekes következtésekre juthatunk, amelyek a fonológiai befolyásoltság bizonyos fokozatosságáról árulkodnak. A *Beszéd-kutatás*-sorozat és a hallgatói gyűjtés anyagát együttesen végigvizsgálva a téves szótalálásoknak valamivel több mint 25%-ában (tehát közel egynegyedében) a kiejtett és a szándékolt közlés vagy egyáltalán nem tartalmazott azonos hangot, vagy az egyezés nem tűnt jelentősnek, hatása így elhanyagolható volt. Jelentős hangalaki egyezés alatt a következőt értem: a) jellemzően a szókezdő hang vagy hangsor azonosságát (*Valami gyilkosság zajlik az egyetemen* [emeleten], 2004); b) a magánhangzók, s ezzel együtt a szótagok számának, minőségének, a szó ritmusának azonosságát (*A nyelvtanulóknak elég során □ elég korán...* 2004); c) a szó mássalhangzóinak vagy egy hosszabb mássalhangzó-kapcsolatnak, ezzel együtt a szó ritmusának azonosságát (*Akkor gyűjtsük össze a mackókat!* [gyűjtsük], 2007).

Érdekes eset, amikor a hangzásbeli egyezés úgy egészül ki egy magasabb szintű, jelen esetben szintaktikai egyezéssel, hogy a kifejezés belső szerkezete megváltozik, például *A kiségitő vagy a kis létszámú osztályokhoz bementem...* (2006) mondatban, ahol a *kiségitő* lexéma és a *kis létszámú* szintagma azonos grammatikai funkciót (jelző) töltenek be. Természetesen előfordult olyan eset is, amikor a fölcserélt kifejezések semmilyen hangalaki egyezést nem mutattak; a főnti kitételekkel arra próbálok rávilágítani, hogy egy-egy hang véletlenszerű egyezése még nem jelent fonológiai hasonlóságot.

A hangalaki és szemantikai hasonlóság társulása szintén gyakran előfordul (a szemantikai rokonság típusairól l. a vonatkozó részt). A következő mondatban az uralkodó hangsor azonossága mellé azonos fogalmi keret társul: *Most ifjabb Plinius: a Venus kitörését vesszük.* [Vezúv kitörését] (2006). Az uralkodó hangsor lehet a magánhangzó-szerkezet (*e, u*), továbbá a kezdő *ve* hangsor – illetve amennyiben az adatközlő [Vénusz]-t ejtett, a kezdő *v* hang, esetleg a szótagok száma. A fogalmi keret pedig jelentheti itt az antikvitást, a római kultúrát, az ókori történelmet és mitológiát stb., amelyek a „Venus” és „Vezúv” fogalmakat egymással kapcsolatba hozták. Ez a fajta kombináció meglehetősen gyakori a téves szótalálások között; feltehető, hogy a hangalaki hasonlóság ezekben az esetekben is egyfajta katalizátorként működik, amely a tévesztés irányára van hatással (tehát hogy a *Venus* helyett nem az *Etna*, *Jupiter* stb. szavakat ejtette a beszélő, amelyek szintén beletartozhatnak a fent említett fogalmi keretekbe).

A következő csoportot azok az esetek alkotják, amelyekről nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a kiejtett és a szándékolt szavak között csupán szintaktikai-funkcionális egyezés áll fenn, például *A pilóta elvesztette unalmát uralmát a gép fölött* (2004). A rendelkezésünkre álló szövegkörnyezetben semmi sem utal arra, hogy az *unalmát* és az *uralmát* lexémák bármilyen szemantikai összefüggésben állnának egymással. Jellemzőes, gyakran előforduló példája a *december* és

Debrecen lexémák összekeverése: *De most ott folytatjuk, ahol kábé olyan Debrecen táján abba hagytuk* [december] (HGy). Ezekben az esetekben, noha a téves és a szándékolt lexémák között nem állapítható meg szemantikai kapcsolódás, az azonos szófajtság s ebből fakadóan a vonzatkeret bizonyos fokú egyezése megkönnyíti a cserét. (Gondoljuk csak el, hogy a *december* és a *Debrecen* idő- és helyviszonyokat kifejező ragjai túlnyomó részben azonosak.)

A fonológiai okozatiság legtisztább példái azok, amelyeknél a fölcserélt elemek között még ez az alapvető funkcionális összefüggés sem áll fenn. Az általam vizsgált, közel 1200 mondatot tartalmazó korpuszban elég kevés (mindössze négy) ilyen mondatra bukkantam; szemléltetésül a példák: *A finnugor nyelveknek nincs az alapnyelvig vizsgálva visszavezethető közös középfokjelölője* [„vizsgavezethető”] (2004), amelyben igeikötő cserélődött össze főnévvel; *A tartósan betét, bocsnat, tartósan beteg...* (2004), amelynél főnév-melléknév keveredés történt, illetve *Ezt a cérnát szedd szék* [szét] (2004), amelyben szintén igeikötő-főnév csere történt. Az első esetben talán a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet (egyetemi előadás) vezetett nem annyira a szigorú értelemben vett téves szótalálásra, mint inkább a fogalmi szint zavarára (freudi elszólásra). Ugyanilyen beszédhelyzetből fakadó tévesztést feltételezhetünk ugyan a második és harmadik esetben is, erre azonban semmilyen kézzelfogható bizonyíték nincsen; a szövegekörnyezet nem kínál támpontot.

2. Megállapíthatjuk tehát, hogy a pusztá hangalaki egyezés **önmagában** csupán igen kivételes esetekben lehet oka a téves szótalálásnak, inkább egyfajta terelőútként működik, amely a tévesztés irányát befolyásolja. Gyakran jár együtt bizonyos fokú **grammatikai hasonlósággal**, amely szintén a leggyakoribb okok egyike, s egyfajta kiegészítő funkciót tölt be a szótévesztések okai között. Amint említettem, a szándékolt és az elhangzott közlés között csaknem mindig felfedezhető valamilyen típusú grammatikai hasonlóság; többnyire azonos szófajú vagy azonos szintaktikai szerepű szavakról, szókapcsolatokról van szó. Ez az elemi azonosság alapozza meg a tévesztés lehetőségét, erre épül rá azután egy vagy több eltérő ok. (Eddigi megfigyeléseim szerint csupán egyetlen csoport képez kivételt ez alól: az idiómatévesztések, amelyekről később, a szemantikai okok keretén belül esik szó.) Az azonosság kiterjedhet az adott lexéma bármely grammatikai tulajdonságára: szófájára, mondatbeli funkciójára (mint a már idézett *A kiségitő vagy a kis létszámú osztályokhoz bementem...* kijelentésben, amelyben jelzői funkciójú lexéma cserélődött fel jelzői szerepű szintagmával), összetételi lehetőségeire (*A Tibi lelkibeszédet, vagyis hegyibeszédet mondott* [2004]), vonzatkeretére (*A gyógyturizmust elsősorban az idősök veszik figyelembe. □ Mit figyelembe? Igénybe* [2004]) stb.

Szintaktikai azonosság tehát kisebb-nagyobb mértékben a szótévesztések túlnyomó részénél megfigyelhető. Megállapíthatjuk, hogy a grammatikai hasonlóság, legalább részlegesen, csaknem mindig kiváltó okként szerepel, akár önmagában, akár valamely más okkal együttesen; a fonológiai egyezéshez hasonlóan „terelőút”-szerepet tölt be, amely azt segíti elő, hogy az elhangzott és a szándékolt közlés között legalább valamely elemi szintű kapcsolat fennmaradjon, pontosabban teljes elszakadás ne jöhessen létre. Ilyen minőségében kiemelkedően gyakori, a korpuszban csupán négy-öt kivételt lehet találni, amelyeknél a lexémák között nem áll fenn ilyen jellegű kapcsolat (l. fentebb).

A grammatikai alapú tévesztések vezetnek el minket két, morfológiai jellegű problémához, amelyek a téves szótalálásokat érintik: az igeikötők, illetve az azonos tövű szavak kérdéséhez.

Az igeikötő-tévesztések, amelyek tulajdonképpen nem is tekinthetők szoros értelemben vett „szó”-, hanem csak morfématévesztésnek, két csoportra bonthatóak: az egyik, amikor – a kontextus szempontjából – az igeikötő téves, és az ige megfelelő, illetve mikor az igeikötő helyes, és maga az ige téves. Ezek az általam vizsgált korpuszban nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő; vagyis sem az ige, sem pedig az igeikötő részéről nem feltételezhetünk nagyobb befolyásoló erőt, amely a tévesztést irányítaná (vagy éppen elhárítaná).

Osztályozhatjuk azonban ezeket az igeiket másképpen is: aszerint, hogy a végeredmény a magyar nyelvben létező, jelentéssel bíró szó-e vagy sem. Az utóbbi eset, vagyis amikor a téves ige-

kötő + helyes ige, illetve helyes igekötő + téves ige szerkezet együttesen a beszélt nyelvben nem létező vagy nem használt igealakot ad ki, viszonylag ritka, a *Beszédkutatás* anyagában mindössze hét példát találtam rá, például *Örökké lehangosítod a rádiót* [lehalkítod]; *Úgy tudtam feldolgozni, hogy nem is zaklattam zakkantam bele* [az igekötős ige tehát a *belezaklattam* lenne]. Ezekben az esetekben, mivel egy másik értelmes szó létrehozása nem lehetett a kiváltó (megtévesztő) ok, elsősorban az első csoportra, vagyis hangalaki hasonlóságra gyanakodhatunk; és valóban, az ige-tévesztések esetén megfigyelhető, hogy minimálisan vagy a kezdő hangsor, vagy a magánhangzók száma és minősége egyezett meg, de például a fenti *zakkantam-zaklattam* párosnál, mint látjuk, még a mássalhangzók is többnyire egyeznek. E csoport háttérében tehát mind fonológiai, mind grammatikai egyezés főnáll; a szemantikai hasonlóság jelenléte viszont esetleges.

Igekötő-tévesztésből fakadó jelentéscserét csak két esetben találtam: *Aztán, Zita, mondd, hogyha nem értesz vele együtt* [egyet]; *Takard meg ezt a kislányt!* [takard be]. E két esetben szintén feltűnik a hangalaki egyezés, ám emellé más okok is társulhatnak. Az *együtt* és *egyed* morféimák, noha nem szinonimák, így az adott kontextusba csupán egyikük (jelen esetben az *egyed*) illeszkedik pontosan, részleges asszociációs átfedést mutatnak, ha jelentésüket, illetve etimológiájukat megvizsgáljuk. Mivel mindkettő az *egy* szóból ered, a szemantikai azonosság is az 'egy, egyféle' jelentéseken keresztül nyilvánul meg, amely így összeköti a két lexémát. A *takard meg* esetében arra gyanakodhatunk, hogy a rendszerint a *meg*- igekötő által betöltött perfektíváló funkció a *takarni* igénél a *be* igekötőre hárult át; mivel azonban ezt a szerepet a *meg*- igekötő önmagában is betöltheti, analógias hatás játszhatott közre a tévesztésben. A *megtakar* ige jelentése tehát ugyanaz, mint a *betakar* igéé: 'takaróval teljesen befed'. Itt tehát hiába jön létre a magyar köznyelvben nem létező igealak, az összezszerelt morféimák közti részleges, illetve áttételes jelentéscseréi mégis okozhat tévesztést.

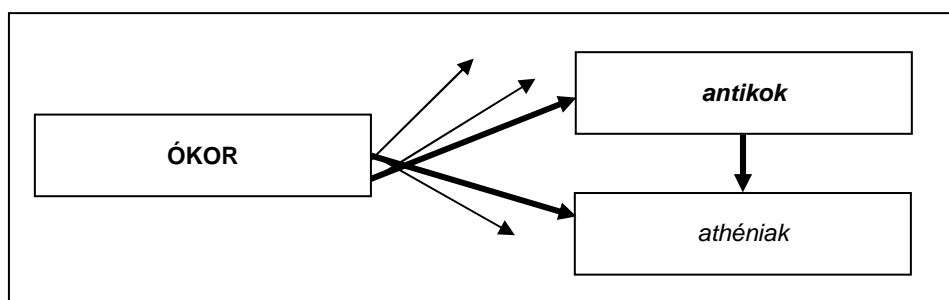
Szintaktikai és szemantikai okok keveredésével számolhatunk egyes összetételek esetében is. *A Mézesmackó térnél...* [Mézeskalács térnél] (2004) kijelentésnél például a *mackó* összetételei tag a *méz*, *mézes* szavak fogalmi sémájába illeszkedik; s a keletkező téves lexéma ismert és használt kifejezés, vagyis a *mézes* lexéma közel ugyanakkora valószínűséggel társulhat a *kalács*, mint a *mackó* szóval. Hasonló példa: *A Tibi lelkibeszédet, vagyis hegyibeszédet mondott* (2004), amelyben a magánhangzók azonossága, az összetételei lehetőségek egyezése (két egyaránt értelmes szó) együttesen vezetett a téves szótaláláshoz.

3. A másik probléma részben összekapcsolódik a **szemantikai okok** témakörével. Az ebbe a csoportba tartozó megakadások meglehetősen tarka képet mutatnak. Egyaránt beletartoznak antonimák, azonos kategóriába, illetve tudáskeretbe tartozó szavak, valamint a beszédhelyzetből fakadó tévesztések egy része. Ahogy az előző csoportok, ez is szorosan összefonódik a fonetikai-fonológiai csoporttal, s nem választható el az előző kategóriától, a grammatikai okoktól sem. Az okozatiság megállapításának problémája elsősorban abból adódik, hogy a hasonló hangzású, illetve hasonló nyelvtani funkciójú szavak egy része mind szerkezetileg, mind szemantikailag rokonságban áll egymással, így meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a szó-, illetve a morfématévesztést mennyiben okozta a szemantikai és mennyiben a hangalaki hasonlóság, például *A nevéhez fűződik az Aranybulla kiadása* [kiadása] (2004). Ugyanez a nehézség merül föl a malapropizmusok egy részénél is, például *Meg lehet nézni, minden országban a demokratisták kavarják a szart* [demokraták] (2004) mondat esetében, amelyben a *demokraták-demokratisták* tévesztés szemantikai értelemben nem is tekinthető tévesztésnek. Számos esetben kérdéses, hogy a beszélő mennyire van tudatában a fölcserélt szavak közös tövének, közös etimológiájának; illetve hogy a jelentéseket milyen határfokkal képes elkülöníteni. Például a *Kistelepülések postáinak megszüntetéséről volt szó* [megszüntetéséről] (2006) mondatban a fölcserélt szavak ugyanazon morféimából, a *szűn*- szótöbblől származnak, s jelentésük is részben átfedi egymást. Ez a probléma összekapcsolódik a malapropizmusok már említett kérdéses eseteivel, amikor is az összezszerelt lexémák jelentése bizonyos mértékig fedi egymást, s az eltérés

elsősorban grammatikai jellegű. Kérdéses továbbá, hogy meg lehet-e vonni valahol a határt, ahol a téves szótalálás átcsap a grammatikai hibák megakadásjelenség-csoportjába; vagyis ahol a tévesztés nem érinti az adott lexéma jelentését, csupán grammatikai szerkezetét.

A szemantikai alapú téves szótalálások egyik leggyakoribb példája az azonos kategóriába tartozó lexémák cseréje. Jellegzetes példái a különböző testrészek nevének hibás aktiválása: *Kífüjom a fülem* [orrom] (2004). Szintén kategóriaazonosság állhat a háttérben a mértékegységek, illetve számnevek cseréjének. Példa az előbbire: *Kétszázötven deka szalonna. Ja nem, gramm* (2004). Számnevek cseréje esetén előfordul egyszerű tö- és sorszámnévtévesztés, például *Ötvenhét-nyolcvanhat* □ *nem, kilencvenhat, bocsánat!* (2004); valamint egy érdekes jelenség, a tizedeshely eltévesztése: *– Láttam egy lakást tízezerért – Mennyiért? – Ööö tízmillióért* (2004); Többszörös kategóriaazonosságra példa a következő kijelentés: *Kaptam egy kis hármast négyesből* [németből] (2004), amelyben a *hármast, négyes* mint ugyanannak a nyelvtani (számnevek) és szemantikai (iskolai osztályzatok) kategóriának a tagjai kapcsolódtak össze, s a *négyes-német* lexémák hangalaki hasonlóságával megtámogatva létrejöhetett a tévesztés. Ez utóbbi példa megközelíthető a szövegtérnyezet oldaláról is (l. anticipáció és perszeveráció).

Azonos tudáskeret esetén a szándékolt és a hibásan aktivált lexémákat a kategóriától eltérő típusú szemantikai hasonlóság kapcsolja össze: a két szó, illetve fogalom itt ugyanazon séma részét képezi. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne járhatnának együtt kategóriaazonossággal, illetve alá-fölé rendeltséggel. Nézzünk egy példát: *Az antikok ööö bocsánat, az athéniak* [HGy]. Ebben a mondatban az „athéniak” fogalma lehet egyrészt az „antikok” kategória hiponimája (az ókori Athén népe), másfelől viszont mindkettő kapcsolódhat például az „ókor” tudáskeretéhez. Ehhez társulhat még a két lexéma részleges hangalaki egyezése (a-). A 2. ábrán láthatjuk a téves aktiválás feltételezhető menetét (dőlten vannak szedve az aktivált lexémák, kapitálissal, illetve félkövérrel a fogalmi séma és a kategória).

2. ábra. Azonos fogalmi séma és hiponima együtt járása

Nem ritkaság a téves szótalálások között az antonimák, illetve inkompatibilis fogalmak cseréje. Ez magyarázható azzal, hogy ezek a pusztán azonos kategóriába tartozó fogalmaknál bizonyos tekintetben erősebben kapcsolódnak össze, amennyiben egymással szembenálló viszonypárokat képeznek, s a párok egyik tagja sem létezhet a másik nélkül (tehát nem beszélhetnénk *férjről*, ha nem tudnánk, hogy van-e *feleség*). Az egyik tag említése így öntudatlanul aktiválhatja a másikat. Tipikusnak mondható a nemek szerinti tévesztés, például *apa* helyett *anya*, *férj* helyett *feleség*, *vőlegény* helyett *menyasszony* stb. – és megfordítva: *Érkezik János, aki azt gondolja, hogy férjében megtalálta az igazit* [feleségében] (2007). Akadnak persze életkor-, státusz- stb. alapú megakadások is (*tanár* helyett *diák*, *apa* helyett *fiú*). Szintén jellegzetes típus az irányok, hely- és időviszonyokat kifejező lexémák cseréje: *Itt elkanyarodunk balra. Jobbra!* (2004); *Itt nem olyan túl vékonyak a falak!* [vastagok] (2004).

Noha egyelőre kevés (mindössze az alábbi két) példa van rá, érdekes szemantikai egyezést illusztrálnak a következő mondatok: *Addig ütök a vasalót, amíg meleg* [vasat] (2006); illetve *Letört az ujjam* [köröm] (2004). Ezekben az esetekben a *vas-vasaló*, illetve *ujjam-köröm* lexémák egyértelműen metonimikus (totum pro parte, illetve anyagisági) viszonyban állnak egymással, noha a cserét a *vas-vasaló* esetén a részleges hangalaki, illetve etimológiai azonosság is megerősíthette. Kérdéses, hogy az *ujjam-köröm* lexemapár esetén a metonimikus vagy a hiponimikus viszony volt-e erősebb; vagyis a „köröm” mint az „ujj” gyűjtőfogalom alá tartozó dolog vagy pedig mint annak állandó része vált okává a tévesztésnek.

Érdekes következtetésekre juthatunk, hogyha a téves szótalálásokat a szövegekörnyezet hatása (l. 24. l.), ezen belül pedig két másik megakadáscsoport, a perszeveráció és az anticipáció oldaláról közelítjük meg. E két kategória szintén hibatípusú megakadás, tulajdonképpen egymás ellentéte. Perszeveráció esetén a közlés egy korábbi eleme megmarad, és ez okoz zavart a beszédben, például *A lelki segítségem túl nagy segítség lenne ö nagy szükség lenne anyagiakra is* (lexémaszintű, 2006); míg anticipáció esetén a közlés valamely tervezett eleme a kelleténél előbb hangzik el, például *Hoztál nekem krézkremit?* [krézkremit] (2007). Mindkét jelenség felléphet fonéma-, morféma- vagy lexémaszinten is. A felhozott példák a lexémaszintű tévesztésekhez tartoznak, mivel a téves szótalálások szempontjából leginkább ez a csoport érdemes a vizsgálatra.

Itt megint kiegészítésre kényszerülök: tudniillik akárcsak az összes többi csoportnál, a hangalaki tévesztések okozta zavar gyakran okoz kétértelműségeket, például *Ezek függenek a reflektáló művész műveltségétől* [nyelvész] (2006), amelyet a *Beszédkutatás* a „többféle” kategóriába sorol be, ugyanis hogy szinte eldönthetetlen, hogy valóban téves szótalálásról vagy egyszerű, fonéma- (morféma-) szintű anticipációról van szó. Amíg azonban – ahogy a fenti példában is – a hangalakon kívül nem fedezhető föl egyéb kapocs a kiejtett és a szándékolt alak között, a példa nagy valószínűséggel a legelőször tárgyalt, hangalak által irányított szintaktikai alapú tévesztés csoportjához áll közel, vagyis a hangalak, a morfémaszerkezet és a beszédtervezés együttes hatásáról, nem pedig szemantikai alapú tévesztésről van szó. (A hangalaki típusú anticipációról és perszeverációról l. a következő csoportot.)

Itt is előfordulnak természetesen kivételek és kérdéses esetek. Például a *Hatvanéves volt a mesterszakács* [hatvanéves] (2006) közlés a fonémaszintű perszeverációk közé is besorolható; ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a téves szótalálások anticipációs fajtájához is tartozhat, mégpedig hasonló alapon, mint a szemantikai jellegű tévesztéscsoport esetében. A *szakács* szó ugyanis, noha még nem mondtuk ki, lemmaszinten már beléphetett a beszédtervezési folyamatba, aktiválva egyben az *éves*, *étel* stb. fogalomkörhöz tartozó közlésegségeket. Ezt a feltételezést az *éves* szórész *éhessel* való fölcserélése igazolhatja; az *éhes* ugyanis nagy valószínűséggel az *éves*, *étel* fogalmi sémájába tartozik, s így szemantikai alapon kapcsolatban állhat a *szakács* lexémával, s így lehetséges, hogy nem előre-, hanem ellenkezőleg, visszaható jelenséggel, anticipációval van dolgunk.

Ez az „anticipáció” – és „perszeveráció” – természetesen nem azonos a fentebb említett csoporttal; itt ugyanis, mint láthattuk, nem tökéletesen azonos szövegrészlet (pl. *szakács*) megismétlődéséről van szó. Mindkét fogalom alatt a következőt értem: a tévesztés szűkebb-tágabb szövegekörnyezetében előforduló szó, kifejezés, morféma stb. jelentése befolyással van a tévesztés minőségére. Azaz itt is szemantikai hatásról van szó, amely a fogalmi séma keretein belül hat a beszédmechanizmusra; a fogalmi séma befolyása azonban irányított: lehet előre- vagy hátraható.

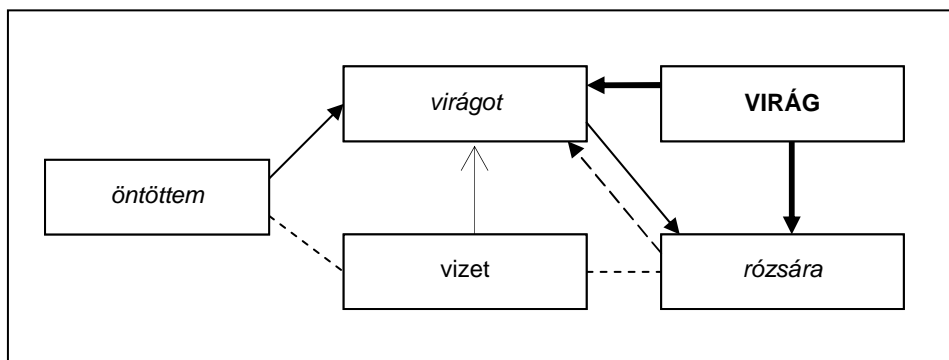
Vegyük a következő példát: *A felesége Maria Sklodowska, más néven Pierre Curie* [Marie Curie] (2004) Itt igen valószínű, hogy az aktuális mondatban csupán egy anaforával (aktuálisan birtokos személyjellel) jelölt mondatpik – azaz *Pierre Curie* – előrehatott a fókusz – *Marie Curie* – megnevezésére. A két név természetesen igen szorosan kapcsolódik egymáshoz, gyakran együtt említik őket, nem is beszélve arról, hogy részben azonosak; nem csoda, ha beszéd közben könnyen összekeverjük egyiket a másikkal. (Vagyis hasonló jelenségről van szó, mint a *vőlegény-meny-*

asszony, férj-feleség tévesztéspárok esetében, azzal az eltéréssel, hogy ott a perszeverációt okozó elem a szövegben nem jelenik meg észlelhetően.) Itt mégis elsősorban a tévesztés irányáról van szó: mivel a *felesége* birtokos személyjele és a *Pierre Curie* által jelölt fogalmak megegyeznek, tulajdonképpen arról van szó, hogy a beszéd fogalmi képletének egy eleme tartósan megmaradt a közlés további részében is, még hozzá egy olyan elemet (*Marie Curie*-t) helyettesítve, amely a megmaradó részhez fogalmilag kapcsolódik. Ez a tévesztés tehát, noha szemantikai alapon – jelen esetben fogalmi sémával – működik, a szövegbeli koreferenciális viszonyok révén rokonítható az anticipáció-perszeveráció elsősorban szöveggörnyezeti alapú jelenségével.

A fenti példamondatokban a tévesztett fogalmak (*Pierre és Marie Curie*) szemantikai rokonságot mutattak egymással, vagyis az okozatiság vegyes típusú volt. Előfordul azonban, hogy a szándékolt, de el nem hangzott közlés nem mutat összefüggést a kiejtett szóval, csupán a szöveggörnyezet szintjén. Vegyük a következő példát: *Van egy országházunk meg van a Par- van a vár* [Parlament] (HGy). Itt valószínűsíthető, hogy a beszélőt nem a *vár* és a *Parlament* fogalmakat magába foglaló tudáskeret befolyásolta, hanem az *országház* és *Parlament* közötti szinonimitás. Ebben az esetben ugyanaz játszódtott le, mint a *Pierre Curie/Marie Curie*-féle példánál, azzal a különbséggel, hogy itt a perszeverációs hatás olyan erős volt, hogy a beszélő tudatában nem (vagy nem közvetlenül) egymáshoz tartozó fogalmak cseréje ment végbe.

Itt természetesen felmerül a kérdés, hogy a *vár* és *Parlament* szavak milyen rendű kapcsolatban állnak egymással, hiszen lehetséges, hogy valamilyen asszociáció révén az éppen aktuális beszélő tudatában valamilyen oknál fogva szorosabban függnek össze, mint azt magából a feljegyzett szövegből észre lehetne venni. Itt azonban elsősorban a tévesztés háttérében álló okok erőviszonyairól van szó. Valószínűsíthető, hogy a tévesztésben közrejátszó lexikai kapcsolódás erősebb az „országház” és a „parlament” mint egymással szinonimikus viszonyban álló fogalmak, mint a „Parlament” és a „vár” mint azonos kategóriába (pl. „turistalátványosság”) tartozó fogalmak között. Az elsődleges indok itt tehát az *országház* lexéma perszeverációs hatása; ehhez társulhatnak természetesen egyéb szemantikai (hangalaki stb.) okok is, amelyek a szöveggörnyezetből esetleg nem kideríthetők.

A *Parlament/vár* példához hasonló eset például a *Győri Édesre van kekszed?* [pénzed] (2004) kérdés, amelyben a „Győri Édes” mint a „keksz” hiponimája sokkal valószínűbben lehetett a tévesztés indítóoka, mint a *keksz* és a *pénz* lexémák közötti bármilyen szintű összefüggés. Anticipációra példa az *Öntöttem virágot a rózsára, nem baj? Illetve vizet* (2004) kijelentés (3. ábra), amelyben a *vizet* és *virágot* szavak szókezdő hangsora is megegyezik, katalizálva a tévesztés folyamatát, amelyet a „rózsa” és „virág” fogalmak hierarchikus összefüggése elindított.

3. ábra. A szemantikai alapú anticipáció folyamata

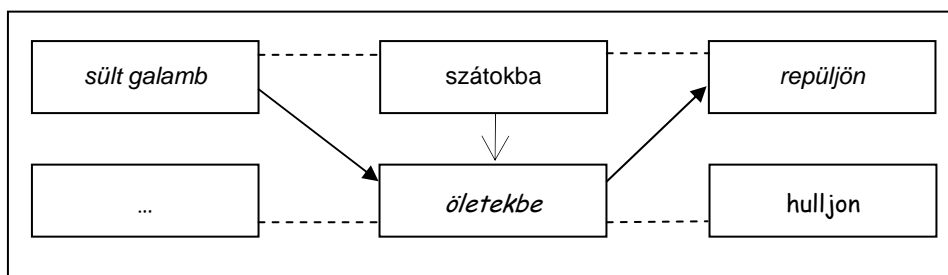
A szemantikai alapú anticipáció és perszeveráció példái jól illusztrálják a téves szótalálások mögött fölfedezhető zavarok összetettségét. Ezeknél ugyanis amellett, hogy a tévesen aktivált lexéma szemantikailag kapcsolódik a közlés valamely eleméhez, kiemelendő, hogy nem magával a szándékolt közléssel, hanem valamely azt megelőző vagy azt követő elemmel mutatja ezt az összefüggést. A tévesztésben tehát szerepet játszik a szöveggörnyezet, amely nem csupán kimondása pillanatában, de a megelőző és a követő tervezési szakaszban is befolyásolhatja a beszéd folyamat egészét.

4. Jelentéssúrités. Ebben a különleges esetben hasonló okról van szó, mint a beszédhelyzetben, illetve a szöveggörnyezetben alapuló szótévesztéseknél. A különbség azonban az, hogy itt a beszélő által megtervezett szöveg egyik központi eleme az, ami kihat a tévesztésre. Vegyük a következő példát: *Kinek üres a pezsgője? Kinek üres a pohara, hogy öntsek bele pezsgőt?* (2004). Itt, mint láthatjuk, a beszélő maga javította ki a hibát, ezzel részben meg is világítva annak keletkezési folyamatát. A *pezsgő* a *pohár* lexéma helyét veszi át. Feltételezhető, hogy az adott beszédhelyzetben a „pohár” fogalma minden, a kommunikációban részt vevő fél számára ismert volt; vagyis potenciális témaként működött, amelyet a hallgatóság bizonyos fogalmi sémák (jelen esetben a „pezsgő” mint pohárba való dolog) alapján anélkül is felismer, hogy maga a *pohár* lexéma kiejtésre kerülne. A *pezsgő* tehát mint új szövegelem (réma) a *pohár* mint ismert szövegelem (téma) helyét vette át, a redundanciát elkerülendő. A redundancia elkerülése ebben az esetben természetesen az adott szöveggörnyezetbe nem illő, túlságos redukcióhoz vezet; nem zárhatjuk azonban ki annak a lehetőségét, hogy a beszélőt a tömörségre való törekvés ösztönözte azonnal a lényegre (a rémára) térni. Hasonló túlzott tömörségre lehetnek példák a következő kijelentések: *Anikó is egy mesterfodrászhoz vág [jár haját vágatni]* (HGy); *Kiveszem belőle a mélyhűtőt. Ööö nem a mélyhűtőt, a pörköltet [kiveszem a pörköltet a mélyhűtőből]* (HGy); *Majd szerzek hozzá színt. Ööö topot [az adott színű ruhához megfelelő fölsőt]* (2004) stb.

Ez a csoport leginkább a metatézisek egy bizonyos típusához áll közel. A metatézis olyan hibatípusú megakadásjelenség, amelynél a szöveg egyes elemei összecserélődnek egymással, például a következő mondatban az *ára* és *éle* hangsorok: *Meg van a szára széledve [széle száradva]* (2006). Szintén megjelenhet fonéma-, morféma- és lexémaszinten is. A metatézis egyik típusát alkotják azok az esetek, amikor az egyik fölcserélt elem nem jelenik meg, például *Beraktam a videót [a kazettát a videóba]* (2006). Az általam vizsgált anyagban meglehetősen sok a bizonytalan eset: kérdéses, hogy a felszínen megjelenő hibák mely esetben minősülnek téves szótalálásnak, és mikor hiányos metatézisnek.

5. Idiómakeveredés. Az elnevezés arra utal, hogy a szótévesztés e ritka válfaja (egyelőre egy példa tartozik egészen biztosan ide) rokonságba hozható a kontaminációk csoportjával. A kontamináció szintén hibatípusú megakadás: két vagy több, a beszélő lexémaszintjén egymással versengő közléselem (a fonémaszinttől az állandósult szókapcsolatokig) keveredik össze. Gyakran maga a hallgató is ki tudja következtetni az eredeti alakokat, például az *Deák és Kossuth, akik szögesen nem értettek egyet egymással* (2006) mondatban a *szöges ellentétben álltak* és a *nem értettek egyet* szintagmacsoportok vegyültek össze. A vegyülés jelölése, ahogy *Beszédkutató*-számokban, itt is × jellel történik.

Feltételezésem szerint a téves szótalálásoknak e típusa közel állhat a kontaminációhoz, s a különbség csupán a keveredés mértékében van: míg kontaminációnál a két lexéma, szerkezet stb. közötti döntés opcionális, addig a téves szótalálásoknál inkább *beágyazódásról* beszélhetünk. Itt ugyanis az egymással versengő szerkezetek egyike fölénybe kerül a másikkal szemben, amelyből csupán egyetlen lexéma realizálódik, az uralkodó szerkezet valamelyik lexémájának a helyén, amelybe természetesen nem illeszkedik. Vegyünk egy példát: *Arra vártok, hogy a sült galamb az öletekbe repüljön?* (2004). Itt világosan el lehet különíteni a kétféle állandósult szerkezetet: *a sült galamb a szátokba repüljön* × [valami] *az öletekbe hulljon*. Itt, mivel a *sült galamb a szátokba repüljön* szerkezet uralkodóvá vált a mondatban, az *öletekbe* kirívóan hat, és egyértelműen helyettesíthető a *szátokba* szóval (4. ábra).

4. ábra. A beágyazódás folyamata

Felmerül a kérdés, hogy az idiómák tévesztése mennyiben történhet szemantikai alapon. Valóban összekapcsolódhatnak: egyrészt a referens mint a metafora feloldása is lehet összekapcsoló erő, másfelől azonban a két állandósult szerkezet hasonló használati köre is erősítheti a téves működés esélyét.

6. Részen a szemantikai alapú anticipáció és perszeveráció problémájához kapcsolódik a **beszédhelyzet** mint befolyásoló tényező hatása. Igencsak tág csoport, az ide sorolható téves szótalálások nagy változatosságot mutatnak. Kérdéses továbbá, és számos esetben nehezen eldönthető, hogy mennyiben maga a szöveg témája, és mennyiben a beszédhelyzet mint szövegszervező központ, illetve a külső körülmények hatottak a beszélőre. Mindkét típusra lehet találni viszonylag egyértelmű példákat, míg bizonyos esetekben szinte eldönthetetlen, hogy a szituáció és a beszédtema közül melyik befolyásolhatta az adatközlőt, illetve melyik került túlsúlyba. A szemantikai alapú anticipáció, illetve perszeveráció esetében (l. 20. l.) például egyértelmű a szöveggörnyezet mint szűkebb kontextus hatása, ehhez azonban a tévesztett lexémák jelentésbeli hasonlósága is társul; a két megközelítést nem lehet elválasztani egymástól – ahogyan az alábbi példákban sem.

A következő mondatban a beszélő minden valószínűség szerint a beszédhelyzetnek köszönhetően cserélte föl a kifejezéseket: *A barátom anyósa tök hülye □ ja nem, az anyja!* (2004). Ebben az esetben a *barátom* lexémához a 'partner, élettárs', s ezen keresztül talán a 'házastárs, feleség' jelentések társultak, s így módon a beszélő a barátját *anyósként*, 'az élettárs anyja'-ként értelmezte. A tévesztéshez hozzájárulhatott természetesen az *anyós* és *anya* szavak részleges hangalaki azonossága.

A környezeti tényezők befolyásoló hatásának jellegzetes példái azok, amelyeknél az adatközlő látóterében látható tárgy, valamely beszéd közben elhangzó közlés vagy akár saját cselekvése zavarta meg a beszélőt. Ez a fajta okozatiság jellemzően nehezen bizonyítható, ha nem áll rendelkezésre a beszédhelyzet vonatkozó részlete; részben ebből a bizonytalanságból következik, hogy meglehetősen kevés példát találtam rá a korpuszban. Ezek mindegyikénél azonban viszonylag egyértelműen megállapítható, milyen külső körülmény volt az, amely a téves szótalálást okozhatta.

A vizuális ingerek befolyásoló hatását példázza a *Valahogy a Bálintoz közelebb érzem a matkot, mint a gombát* [angolt] (2004) kijelentés, amelyről az adatgyűjtő följegyezte, hogy a beszélő látóterében (az előtte álló asztalon) lévő gomba okozhatta a szótévesztést.

Érdekes eset, amikor a látvány ellenére következik be téves szótalálás, mint például a *Nagyon ciki ez az alma?* [banán] (2004) kijelentés esetében, amikor is a beszélő, noha látta a szóban forgó banánt, mégis egy vele azonos kategóriájú, eltérő lexémát aktivált. Ez, noha első pillantásra paradox jelenségnek tűnik, számos lehetséges indokkal magyarázható, köztük az adatközlő mentális lexikonának felépítésével (amelyben az *alma* az aktív szókincs központi részét képezhette, míg a *banán* nem), illetve a szöveggörnyezet, beszédtema stb. hatásával; a felszínen azonban csupán a szemantikai rokonság érzékelhető.

A beszéd közben hallott szöveg hatását szemlélteti a következő kijelentés: *Két Tic-Tac* (2004). Az adatgyűjtő följegyezte, hogy a beszélő két Orbit rágógumit nyújtott a pénztárosnak, miközben mellette arról beszélgettek, hogy Tic-Tacot vesznek.

A beszéd közbeni cselekvés befolyásoló hatására példa az *Egész délután tanultam, most pedig azért olvastam ide...* [jöttem] (2004) mondat, amelynek kiejtése közben a beszélő levelet olvasott, s maga az olvasás ténye befolyásolhatta az ígétévesztésben.

Nem csupán az éppen beszéd közben elhangzó cselekvés, hanem a tágabb értelemben vett tevékenység mint szituáció is hatással lehet a tévesztésre. A következő kijelentés egy matematikaórán hangzott el: *Egyenlő!* (2004). A beszélő egy tüsszentésre akarta volna válaszolni, hogy *Egész-ségedre!*, de az adott, uralkodó beszédhelyzethez szorosan kapcsolódó kifejezés (ti. matematikaórán egy matematikai állítás), a kezdő hang azonosságától megerősítve, végül is fölénybe került a szűkebb és esetlegesen megképződő szituációba illő lexéma fölött (hiszen a matematikaóra fogalmához nem kapcsolódik a tüsszentés, feltehetőleg sem az asszociáció, sem az analógia szintjén). Tartósan fönnálló tevékenység hasonló státuszértelmezést eredményezhet, mint a föntebb idézett anyós-anya tévesztésnél: például a *Három oldalt kiszenvedtem magyarról □ magamból* (HGy) mondatban az egyetemi szak (magyar) látogatása mint permanens cselekvésállapot befolyásolhatta a beszélőt. Ehhez igen közelálló példa: *Egyfelől a szeminárium öö a szemeszter végén...* (2007) – szintén az egyetemi kurzus kontextusát implikálva.

A beszédhelyzet tehát, ha birtokában vagyunk a megfelelő háttérinformációknak, szintén árulkodó lehet a megakadások létrejöttére nézve, s egyben a nyelvben való gondolkodás példájaként is szolgál.

Következtetések

A főnti fejezetekben vázoltam a téves szótalálások általam feltételezett fontosabb kiváltó okait, illetve azokat a lehetséges kapcsolatokat, amelyeket a téves szótalálások és más, hibatípusú megakadásjelenségek között fennállhatnak. Ez a csoportosítás nem alkalmas a téves szótalálások pontos besorolására, sem a csoport pontos elkülönítésére; ellenkezőleg: azokra az összefüggésekre koncentrálok, amelyek a háttérműködések szintjén a többi megakadásjelenséggel közösek lehetnek.

A korpusz vizsgálata alapján megerősíthetjük, hogy a téves szótalálások főntebb felvázolt indokainak többféle megnyilvánulási formája létezik; gyakori, hogy egy-egy felszíni jelenség hátterében többféle folyamattal számolhatunk. Ez a szétágazó kapcsolatrendszer fordítva is fönnáll: egy-egy háttérműködési zavar többféle felszíni jelenségben (grammatikai hiba, TOT-jelenség, meta-tézis, anticipáció, perszeveráció, kontamináció, freudi elszólás, malapropizmus) is megnyilvánulhat. Itt tehát az egyedi eset a gyűjtőfogalom, amelybe több ok is beletartozhat.

Ezek az okok leginkább olyasfajta, háttérben működő mechanizmusok bonyolult hálózataként képzelhetők el, amelyek egyszerre több felszíni jelenséghez is csatlakoznak, ily módon teremtve kapcsolatot köztük, egyes megakadásjelenségeket egymáshoz közelítve, másokat egymástól távolítva. Ez a hálózat természetesen sok esetben bizonytalanul térképezhető fel, és gyakran csak feltételezésekre támaszkodhatunk, a dolgozatban azonban törekedtem arra, hogy minél több olyan példát idézzek, amelyeknél meglehetősen biztonsággal megállapítható, milyen lehetséges okok léphettek föl egy adott szótévesztésnél.

Az okok közül kiemelendő a fonetikai hasonlóság, illetve a grammatikai és szemantikai egyezés bizonyos válfajai mint leggyakoribb, illetve mint gyakran társuló indokok. Számolhatunk továbbá a szöveggörnyezet, a tágabb értelemben vett kontextus hatásával, valamint egymással versengő, állandósult nyelvi szerkezetek helytelen aktiválásával.

Ha a szövegből nem lehet pontosan megállapítani egy téves szótalálás indokát, rendszerint valamely nyelven kívüli környezeti tényezőre, a beszédhelyzetre, a beszélő aktuális állapotának ha-

tására gyanakodhatunk. Ez az utóbbi eset szinte feltérképezhetetlen, hacsak a pontos beszédhelyzet nincsen rögzítve, ez azonban csak a korpusznak igen kis részére érvényes; így leginkább elképzelésekre lehet támaszkodni.

Nyitott kérdés maradt továbbá az azonos tövű és azonos etimológiájú szavak kezelési módszere, a grammatikai természetű hibáktól való elkülönítése. Ez, valamint a többi hibatípusú lemma- és lexémaszintű zavar létrehozó okainak vizsgálata azonban külön tanulmányt érdemel.

SZAKIRODALOM

- Beszéd kutatás* 2004. 19–186. [„Nyelvbtlás”-korpusz 1. rész.]
Beszéd kutatás 2005. 145–173. [„Nyelvbtlás”-korpusz 2. rész.]
Beszéd kutatás 2006. 231–247. [„Nyelvbtlás”-korpusz 3. rész.]
Beszéd kutatás 2007. 187–198. [„Nyelvbtlás”-korpusz 4. rész.]
 Bóna Judit 2004. A beszédészlelési folyamat megakadásai. *Beszéd kutatás* 2004: 223–30.
 1973. Slips of the tongue. In: *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Ed.: Fromkin, V. Mouton. The Hague, Paris.
 Gósy Mária 1993. A lexikális hozzáférés (szófelismerési stratégiák). In: Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): *Beszéd kutatás. Tanulmányok az elméleti és az alkalmazott fonetika köréből*. Budapest, 14–32.
 Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. *Beszéd kutatás* 2001: 126–43.
 Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
 Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
 Gósy Mária 2004a. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszéd kutatás* 2004: 6–18.
 Gósy Mária 2004b. A lexikális előhívás temporális szerveződése. *Magyar Nyelv* 52–65.
 Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris. Budapest.
 Gósy Mária 2007. Alternative routes of lexical retrieval in spontaneous speech. *Studia Slavica Hung.* 52/1–2, 129–36.
 Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. *Beszéd kutatás* 2004: 187–99.
 Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest. 95–9.
 Markó Alexandra 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. *Beszéd kutatás* 2004: 209–22.
 Meringer, Rudolf 1908. *Aus dem Leben der Sprache: Versprechen, Kindersprache, Nachahmungstrieb*. Behr's Verlag, Berlin.
 Szalai Enikő 1996. A lexikális hozzáférés ép és zavart folyamatai. 5–10 éves gyermekek szóaktivizálási képességei. *Beszéd kutatás* 1996: 79–96.
 Tolcsvay Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 Tolcsvay Nagy Gábor 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. XXXII. EKF Liceum Kiadó, Eger, 5–20.

Evellei Kata
 egyetemi hallgató
 ELTE BTK

SUMMARY

*Evellei, Kata***What provokes wrong word access**

One of the characteristic features of spontaneous speech is the occurrence of disfluency phenomena. Due to the covert nature of the speech planning process, one can only rely on surface phenomena in looking for the causes of a given disfluency phenomenon. It is, however, an open issue whether the same surface phenomenon is invariably caused by the same functional disturbance or whether different disturbances necessarily lead to different types of disfluency. Wrong word access and its subtype, false start, may also have a number of different causes that may also underlie other surface phenomena. On the basis of a corpus-based study, the following such causes have been found: phonetic similarity, grammatical correspondence, semantic similarity, meaning condensation, confusion of idioms, as well as possible effects of the speech situation. These causes do not form distinct groups; they often occur together, reinforcing one another, and their results may be other types of errors (contamination, grammatical error, etc.) as well. Thus, very complex disturbances of function and implementation can be seen to underlie cases of wrong word access, ones that may also play a role in producing other disfluency phenomena.